

ІНСТИТУТ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ
І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

ДОСЛІДЖЕННЯ СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ

Збірник наукових праць

Випуск 30

Київ – 2005

ББК 66.4(0)я43+65.5я43

Д70

УДК 327

Дослідження світової політики : Зб. наук. праць. Вип. 30 / Відп. ред. Є.Є. Камінський / К. : Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2005. — 187 с.

До збірника, підготовленого співробітниками Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України, включені переважно роботи фахівців відділу Азії і Африки, у яких знайшли відображення в основному проблеми соціально-економічного, політичного та ідеологічного розвитку країн Африки, розглядаються закономірності інтеграційних процесів, що відбуваються на цьому континенті, аналізуються особливості формування стратегії національного розвитку африканських держав, досліджується специфіка їх ролі та місця в системі світогосподарських зв'язків, висвітлюються загальні проблеми еволюції африканських держав.

Редакційна колегія

д.і.н., проф. **Є.Є. Камінський** (відповідальний редактор),
акад. НАН України **Ю.М. Пахомов**,

д.і.н., проф. **В.К. Гура**, д.політ.н., проф. **О.В. Зернецька**,

д.і.н., проф. **В.П. Кириченко**, д.і.н., проф. **І.А. Хижняк**,

д.політ.н. **А.В. Дашкевич**, д.політ.н. **Б.І. Канцелярук**,

д.філос.н. **Ю.В. Павленко**, д.і.н. **О.В. Потсхін**,

к.і.н. **Д.М. Лакішик** (відповідальний секретар)

Рецензенти

д.і.н., проф. **І.А. Хижняк**,

д.політ.н., проф. **С.О. Шаргін**

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен
та інших даних несуть автори статей.

Думки, положення і висновки, висловлені авторами, не обов'язково
відображають позицію редакції, яка залишає за собою право вносити
стилістичну правку текстів.

Виходить 4 рази на рік

Свідотцтво
про Державну реєстрацію
КВ №7697 від 07.08.2003 р.

© Інститут світової економіки
і міжнародних відносин
НАН України, 2005

С. Гуцало, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України

ІНТЕГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ У РЕГІОНІ ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ: ВИТОКИ, ЕТАПИ, ОСОБЛИВОСТІ СУЧАСНОГО ЕТАПУ

Запропонована стаття — одна з перших у вітчизняній політології спроб систематизувати історичні корені, складності та реалії в регіоні Північної Африки на прикладі країн так званого Арабського Магрибу.

Дана тематика певною мірою досліджувалася вченими у Росії (це роботи А.А. Шведова, Н.С. Луцької, М.Ф. Вірясової [1, 3, 4], а також підручник з історії країн цього регіону, виданий у 1990 р. Інститутом сходознавства РАН під редакцією В.В. Наумкіна).

Значний інтерес до цієї теми виявляють у Франції й США (наприклад, американський дослідник Т. Ходжес). Публікації арабських авторів й арабських аналітичних журналів мають в основному фактографічний і пропагандистський характер. Саме відсутність регулярного комплексного політологічного та системного історичного аналізу інтеграційних процесів у Магрибі спонукала автора даної статті показати власний підхід до зазначеної проблематики.

Новим для вітчизняної політології можна вважати запропоноване визначення геополітичного поняття Магриб у вузькому й широкому контекстах, окреслення взаємозалежності двосторонніх відносин країн регіону та їх інтеграційних прагнень. Уперше інтеграційні процеси розглядаються за умов урахування західносахарських чинників впливу на історичний поступ країн регіону, без яких неможливо зрозуміти зміну періодів, стан і перспективи інтеграції в Магрибі. Також уперше в науковий обіг введено положення ряду малодоступних дипломатичних документів, які допомагають краще зрозуміти закономірності інтеграційної циклічності в регіоні Північної Африки.

Автор не ставить за мету зробити вичерпний аналіз визначеної темою статті проблематики, але сподівається, що запропонована стаття сприятиме кращому розумінню періодів

Цікаво навести деяку доречну статистику. За шість перших самітів САМ було ухвалено таку кількість резолюцій, які розмістилися на опублікованих 632 сторінках. З них стратегії спільного розвитку присвячено 340 сторінок [13]. Практично всі ці резолюції так і залишилися на папері.

За згаданий період інстанції САМ провели 256 засідань. Було підписано 37 конвенцій стосовно найрізноманітніших аспектів міжмагрибінської співпраці. Зі згаданих конвенцій станом на сьогодні ратифіковано лише 7, проте жоден документ так і не діє через процедурні причини.

Але найсильнішим фактором, що впливає на стан і перспективи Союзу Арабського Магрибу, є криза в Західній Сахарі. Лише після взаємоприйнятого для всіх зацікавлених сторін врегулювання цієї проблеми можливий реальний поступ міжмагрибінської інтеграції. Інакше найбільш реальними практичними кроками залишатимуться розвиток двостороннього співробітництва і більш-менш скоординована участь "п'ятірки" в проведеному позарегіональних міжнародних форумів.

Література

1. Видясова М.Ф. Экономика стран Магриба. — М.: Наука, 1982. — С. 3.
2. Детальніше див.: *Jane's SENTINEL Security Assessment*. North Africa. Могоcco. Algeria. Libya. — L., 2002. — Issue №11.
3. Цит по: Шведов А.А. Независимая Африка: внешнеполитические проблемы, дипломатическая борьба / Под общ. ред. Анат. А. Громыко. — М.: ИПЛ, 1983. — С. 114.
4. См.: Луцкая Н.С. Очерки новейшей истории Марокко. — М.: Наука, 1973. — С. 409—410.
5. *Le Matin du Sahara*. — Casablanca. — 1979. — 27 juillet.
6. *L'Express*. — Paris. — 1978. — 26 juin—2 juillet.
7. Hodges T. *Western Sahara: The Roots of a Desert War*. — Westport (Conn.): Lawrence Hill and Co, 1983. — P. 90.
8. *Al Maghrib*. — Rabat. — 1978. — 20 avril; *Maroc Soir*. — Rabat. — 1978. — 21 avril.
9. *Al Maghrib*. — 1978. — 20 avril.
10. *El Moudjahid*. — Alger. — 1970. — 4 janvier.
11. *La Charte Nationale*. — Journal officiel de la Republique Algerienne Democratique et Populaire, №61. — Alger. — 1976. — 30 juillet. — P. 714—770.
12. *Soudan Francois*. S.O.S. UMA! // *Jeune Afrique / L'Intelligent*. — 2002. — du 17 au 23 juin. — №2162. — P. 4.

13. *Samir Gharbi*. Voyage au coeur de l'UMA // *Jeune Afrique / L'Intelligent*. — 2002. — du 17 au 23 juin. — №2162. — P. 44—50.

14. Промова президента Ісламської Республіки Мавританія Ульд Тайї 10 липня 1985 р. в Нуакшоті // "Chaab". — Nouakchott. — 1985. — 10 juillet.

15. *Samir Gharbi*. Maghreb. L'UMA // *Jeune Afrique / L'Intelligent*. — 2002. — du 24 au 30 juin. — №2163. — P. 12—14.

16. *Samir Gharbi*. Voyage au coeur de l'UMA // *Jeune Afrique / L'Intelligent*. — 2002. — du 17 au 23 juin. — №2162. — P. 47.

17. Використані також матеріали МГІМО (МДІМВ) МЗС СРСР і РФ.

Н. Пророченко, кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту світової економіки
і міжнародних відносин НАН України

ПОЛІТИЧНИЙ ІСЛАМ У КРАЇНАХ ПІВНІЧНОЇ АФРИКИ

Активізація політичного ісламу у світі та передусім у мусульманському регіоні стала відмінною рисою світового розвитку в останні три десятиліття. Цей феномен активно аналізується спеціалістами, визначені його причини, зміст, динаміка. Але від цього політичний іслам не став явищем менш цікавим і важливим для вивчення. Адже одна з його особливостей — надзвичайна різноманітність проявів соціальної активності, факторів впливу на процес діяльності ісламістських організацій, здатності їх до опору або співіснування з владою й пристосування до середовища, яке постійно змінюється. Відмінності між іншим визначаються і субрегіональною специфікою. Якщо для країн регіону Перської затоки характерний консервативний тип правління, який поєднується з великими фінансовими можливостями, то в Східному Середземномор'ї — це безпосереднє залучення до арабо-ізраїльського протистояння. Країни ж Північної Африки демонструють різноманітність політичних умов, у яких діють ісламісти, і цим цікаві. Це і великі проекти реформування країни на основі модернізації й секуляризації, які здійснювали Алжир, Туніс і Єгипет, і реформування зі збереженням традиційних основ правління, як у Марокко, і лівійська спроба пошуку власного шляху розвитку й інтерпретації ісламу.

Форми політичного ісламу і його місце в суспільстві великою мірою залежать від природи правлячого режиму. За спостереженнями співробітника Центру стратегічних досліджень Абу-Дабі Наджиба Гадбьяна, у державах з усвідомленою модернізаторською програмою таких, як Єгипет, Туніс, Алжир, між ісламістами та світською правлячою елітою існує гострий непримиренний конфлікт. Суспільство тут поляризується, правлячий режим вбачає в ісламістах головну загрозу й прагне виключити їх з політичного процесу. Але жодна зі сторін не може одержати перемогу. Репресії уряду викликають терор із боку ісламістів, що відтворює модель політики з нульовим результатом [1]. На думку Дж. Волла, професора історії Джорджтаунського університету, світські авторитарні режими держав Північної Африки, які були створені в ході модернізації за західними зразками, опинилися в 90-ті роки ХХ ст. у глибокій кризі. Алжир і Туніс сприймалися як найбільш перспективні моделі розвитку сучасних держав на відміну від традиційної моделі, до якої відносили, зокрема, Марокко. Але життя доводить зворотне: життєздатною виявилася саме традиційна модель держави [2]. Проте, порівнюючи ефективність різних моделей відносин між владою й ісламістською опозицією, не слід забувати про різні внутрішньополітичні умови та зовнішні впливи, які визначають ці взаємини.

Зростання впливу політичного ісламу в 80—90-ті роки ХХ ст. великою мірою пояснює реакцію арабських суспільств на політику модернізації, яку проводили правлячі режими, і на розбудову національних держав, яка базувалася на західних моделях світського розвитку. Постколоніальний період розвитку арабських країн Африки показав, що вестернізовані системи суспільного розвитку і закордонні економічні моделі слабо приживаються на мусульманському ґрунті, вступають у конфлікт з ісламським менталітетом, особливостями соціальної організації ісламських соціумів, з реальними соціально-економічними потребами арабських народів. Труднощі й невдачі модернізації, невиконання поставлених завдань, загострення соціально-економічних і політичних криз, зовнішньополітичні поразки підштовхнули арабське суспільство до переоцінки своєї ідентичності та ролі ісламу в суспільному житті. У державах

Північної Африки політичний іслам має глибокі й давні традиції. Він, як неодноразово підкреслювали дослідники, є надзвичайно гнучким, здатним до пристосування й виживання в різноманітних умовах.

Типовою для багатьох режимів арабських країн була політика використання у своїх інтересах ісламських фундаменталістських рухів, що сприяло затвердженню останніх як політичної сили. У 1965 р. в Алжирі президент А. Бумед'єн скористався підтримкою фундаменталістів під час державного перевороту і при подальшій боротьбі його уряду з марксистським впливом. Поступово до рук фундаменталістів були віддані мечеті, щоб влада могла спиратися на фундаменталістські організації, коли буде потреба створити противагу лівим силам. Це сприяло організаційному оформленню фундаменталістів Алжиру. Наступна демократизація суспільного життя в другій половині 80-х рр., яка супроводжувалася, зокрема, легалізацією в 1989 р. "Ісламського фронту порятунку", призвела до того, що алжирські фундаменталісти одержали значно більшу свободу і почали радикальніше змагатися за владу.

Єгипетські "Брати-мусульмани" також співпрацювали з "вільними офіцерами" в революції 1952 р. Фундаменталістам навіть планували віддати три міністерські портфелі, але через надмірні претензії на владу з їхнього боку Г.А. Насер відмовився від цієї ідеї. У 70-ті роки для боротьби з "лівими" використовував фундаменталістські сили А. Садат. Його політика "наведення мостів" дозволила фундаменталістам вести активну пропагандистську роботу, друкувати журнали ("Аль-Даава", "Аль-Ігісам"). Уряд А. Садата підтримував роботу "Братів-мусульман" серед молоді. У цей період виникло багато фундаменталістських груп в Єгипті, була розпочата кампанія будівництва мечетей. Така політика сприяння фундаменталізму дала плоди. Єгипетські фундаменталісти закріпили позиції в суспільному житті.

Про значний вплив фундаменталістів на єгипетське суспільство свідчить і доповідь Консультативної Ради країни, яка була підготовлена в 1994 р., в якій зверталася увага на проникнення прихильників фундаменталізму у вищі ешелони влади, систему освіти, засоби масової інформації Єгипту. У документі

зазначалося, що відбувається ісламізація студентського й шкільного середовища через лекції викладачів, які симпатизують ісламу, прослуховування касет тощо. Фундаменталістські організації Єгипту досить могутні й авторитетні. Вони мають розгалужену мережу представництв по всій країні — це державні заклади, фінансові організації, торговельні структури, виробничі підприємства, міські й сільські громади, ісламські культурні заклади. Так на середину 1990-х рр. з 100 тис. єгипетських мечетей тільки 20% були державними [3]. І що найважливіше, у ісламістів Єгипту є багатий досвід поразок, відновлення сил і політичного відродження.

Подібною щодо ісламістського руху була і політика туніського керівництва. У 1971 р. була створена "Асоціація по захисту Корану", яка покликана, за заявою її засновників, займатися культурно-просвітницькою діяльністю. Асоціація отримала право на підготовку імамів, видавництво органів друку (журнал "Аль-Мааріф"), а її члени — на проведення проповідей, виступи по радіо і телебаченню. Присутність представників влади на першому з'їзді Асоціації фактично санкціонувала діяльність фундаменталістів. Поступово вони розповсюдили діяльність на всю країну. Невдовзі релігійно-просвітницький рух трансформувався в політичний із чітко означеним антиурядовим спрямуванням. 6 червня 1981 р. фундаменталісти Тунісу оголосили про створення своєї партії — "Руху ісламського напрямку" (РІН), яку очолив Р. аль-Ганнуші. Це ще один приклад організаційного оформлення фундаменталістського руху в умовах секуляристського режиму.

Політичний іслам в арабських країнах Північної Африки швидко зміцнів, вийшов з-під контролю урядів, перетворившись на самостійну політичну опозиційну владі силу. Єгипетські ісламісти організували замах на Г. Насера, їх жертвою став А. Садат, вибори Х. Мубарака на посаду президента в 1981 р. були відзначені численними акціями ісламістів. У Алжирі ісламісти вели збройну боротьбу проти влади протягом чотирьох років.

Досвід багатьох країн свідчить, що неможливо контролювати фундаменталістських рух: короткочасна співпраця з ним обернулася тривалою боротьбою.

Демократизація політичного життя багатьох арабських країн серед інших факторів впливає на характер фундаменталістської

діяльності. Вийшовши зі свого нелегального або напівлегального становища, вони беруть участь у суспільно-політичному житті в рамках закону. Така ситуація породила нові тенденції.

У липні 1989 р. Національні збори Алжиру прийняли закон, який дозволяв створення політичних партій. Скориставшись ним, на початку 1989 р. було створено "Ісламський фронт порятунку" (ІФП), найбільшу фундаменталістську організацію Алжиру, і 25 липня 1989 р. його було легалізовано як політичну партію. У червні 1990 р. в Алжирі відбулися муніципальні вибори — найдемократичніші в усій Північній Африці — без політичного тиску й компромісів. Перемогу на виборах одержав "Ісламський фронт порятунку". Ця перемога була забезпечена не тільки антиурядовою ісламською риторикою, а й обіцянками дати житло, роботу, запевненнями в демократичних намірах. У передвиборний період фундаменталісти задіяли всі доступні їм засоби впливу на суспільство — мечеті (1/2 керівників ІФП — імами мечетей, майже всі організації Фронту сформувалися при мечетях), вплив на місцеві ради, допомогу бідним, гоніння на тих, хто збагатився нечесним шляхом. Проглядалася і тенденція до позбавлення жінок багатьох свобод.

Але високий рівень секуляризації алжирського суспільства у поєднанні з безкомпромісними гаслами ІФП ("Ніякого закону, ніякої конституції — тільки закони Пророка і Коран") призвели, за результатами парламентських виборів (грудень 1990 р.), до зниження кількості прихильників фундаменталістів на 1 млн, хоча за результатами виборів ІФП і випередив Фронт національного визволення — правлячу силу в Алжирі [4]. У наступному після анулювання результатів виборів збройному періоді боротьби ісламістів за владу сила антиісламістського опору стала ще більшою. Досить подивитися на те, хто став об'єктом ісламістського терору. Це працівники ЗМІ: тільки за період із травня 1993 до травня 1995 р. в Алжирі загинуло 34 журналісти внаслідок нападів ісламістів [5], з початку кризи в країні на 1995 р. було вбито 200 викладачів [6], близько 1000 викладачів вузів виїхали з Алжиру, до липня 1994 р. у країні в результаті терактів було зруйновано 368 шкіл [7].

Влада через три роки збройного протистояння звернулася до переговорів про політичне врегулювання конфлікту. У січні

1995 р. у Римі представники восьми алжирських опозиційних партій підписали Національний контракт ("Римська платформа"), який проголосив повернення до демократичних форм спілкування різних політичних сил у країні.

Для ісламістів шлях збройної боротьби мав особливе значення. Вони домагалися захисту існування свого руху як такого, повернення легітимно отриманих прав на участь у державному управлінні. Збройна боротьба дала їм можливість переконати уряд, що він має справу з сильним і боєздатним супротивником, що перемога на виборах не була випадковою і багато хто готовий ризикувати життям для її закріплення. Водночас агресивність фундаменталістів, їхня безкомпромісність у введенні норм шаріату відлякували значну частину алжирського суспільства. Це довели президентські вибори 1995 р., які відбувалися на альтернативній основі за участю представників опозиційних партій (серед яких був і лідер ХАМАС М. Нахнах), де перемогу здобув генерал Л. Зеруаль. Очевидно, що прихильність алжирців до ісламістів на початку 90-х рр. була швидше формою протесту проти накопичення проблем, ніж свідомим вибором ісламістського шляху. Це не заперечує того факту, що іслам залишається природною, невід'ємною частиною суспільно-політичного життя Алжиру, проте змінюються уявлення суспільства й влади про його місце і роль.

Як метод вирішення політичних проблем, зокрема, проблеми верховної влади, збройний конфлікт залишився безрезультатним для обох сторін. Ісламісти не змогли паралізувати життя в Алжирі: працювали вузи, школи, преса, громадські організації, зростав опір насиллю в суспільстві. Численними терактами і безвинними жертвами ісламісти посилили негативне ставлення до себе. Частково причина полягала й у відсутності єдиного керівництва. До багатьох терактів "Ісламський фронт порятунку" не був причетним і засуджував їх, але в очах багатьох усе одно асоціювався з ними.

Перемога ісламістів на виборах в Алжирі та наступне силове припинення демократичних процесів показали неоднозначність соціально-політичного резонансу введення демократичних механізмів у політичне життя ісламських соціумів. Перемога ісламістів показала незадоволення мас правлячими режимами

і не залишила ні в кого сумнівів щодо того, хто отримає владу, якщо відбуватимуться демократичні вільні вибори в інших арабських країнах, де здійснюється модернізація. Громадська думка та позиції урядів країн Північної Африки щодо алжирських подій були різними. Серед північноафриканських суспільств поширювалися симпатії до алжирських ісламістів, що пояснювалося незадоволенням людей політичною стагнацією, повільністю реформ і постійними маніпуляціями з боку влади у власних країнах (зокрема, Марокко). А уряди держав відчували страх перед можливістю повторення алжирського варіанта і вдалися до посилення контролю за виборчими процесами, що заблокувало їх демократизацію. Так в Єгипті напередодні президентських виборів у грудні 1995 р. 54 лідери "Братів-мусульман" були заарештовані. Уряд Єгипту систематично відмовляє цій організації в офіційному політичному статусі, не дозволяючи затвердитися ні як політична партія, ні як культурна асоціація. За висловом Х. Мубарака: "„Брати-мусульмани“ — нелегальна організація в Єгипті. Вони — фундаменталісти. Вони стоять біля витоків усіх проблем" [8]. У 90-ті роки єгипетська ісламістська опозиція була послаблена і зміною виборчої системи: голосування за партійними списками було замінено на голосування по одномандатних округах, у результаті чого число місць опозиції в парламенті знизилося з 20 до 3% [9]. Уряд Х. Мубарака проводить однозначний курс на придушення фундаменталістського руху шляхом переслідувань активістів і контролю над громадським життям.

Власну антифундаменталістську лінію застосовує Туніс. Уряд скеровує соціально-економічну політику на забезпечення покращання внутрішнього стану країни, продовжує приділяти велику увагу освітній і культурній політиці, вбачаючи в ній основу успішної модернізації та здорової стабільності. З алжирської кризи уряд Тунісу мав власну користь: спостерігаючи хаос в Алжирі, тунісці почали більше цінувати стабільність, що ототожнюється в їхніх очах із режимом Бен Алі. Крім того, вдалим кроком президента є легалізація світських партійних формувань (Демократичного конституційного об'єднання, Руху демократів-соціалістів, Партії народної єдності та ін.), чим влада засвідчує дотримання принципу політичного плюралізму, але

при цьому було заблоковано вихід на політичну арену головного опонента — сформованої на базі "Руху ісламського напрямку" в лютому 1989 р. партії "Ан-Нахда" ("Відродження") на чолі з "еміром" Р. аль-Ганнуші. До того ж режим поставив партію в подвійне становище: не зареєстрував її, але й не відштовхнув її прибічників, дозволивши взяти участь у парламентських виборах як незалежним кандидатам. "Ан-Нахда" довела однак, що залишається головним політичним супротивником режиму, зібравши на парламентських виборах у квітні 1989 р. 13% голосів, а в округах, де балотувалися її кандидати, — до чверті голосів. Наступним кроком влади було притягнення 279 партійних керівників "Ан-Нахда" і бойовиків "бригад самопожертви" (радикального крила "Ан-Нахда") до судових процесів у військових трибуналах за протизаконну діяльність і засудження їх до різних термінів ув'язнення (лідеру "Ан-Нахда" Р. аль-Ганнуші вдалося залишити заздальгідь країну). При цьому акція проходила в контексті скривдженої довіри влади з боку "Ан-Нахда", яка скористалася встановленим у країні демократичним кліматом для організації заколоту проти існуючого режиму. Під час другої хвилі розгрому "Ан-Нахда" у 1990—1991 рр. на підставі заяв про викриття таємних складів зі зброєю під державний контроль була поставлена вся релігійна діяльність у країні.

Але головним союзником туніського президента в боротьбі з фундаменталізмом стала економіка. Нечувані врожаї зернових протягом чотирьох сільськогосподарських сезонів, пожвавлення промислового виробництва й туризму, сприятлива міжнародна економічна кон'юнктура, збільшення експорту національної продукції — усе це обумовило перегляд ставлення тунісців до діяльності уряду і прихильність їх до реального підвищення добробуту в умовах існуючого світського режиму замість невизначеної соціальної перспективи з ісламськими ідеалами "Ан-Нахда". У 90-ті роки в Тунісі фундаменталістський рух опинився у стані "летаргійного сну", який між тим може бути перерваний сукупністю економічних провалів, поглибленням політичної конфронтації світських партій і ідейно-організаційним відновленням "Ан-Нахда".

Вдалою є й політика уряду Марокко щодо стримування ісламізму в країні. Сильний бік позиції марокканського короля

в тому, що він голова мусульманської громади країни й охоронець віри. Його влада освячена безпосередньо Аллахом, і всі дії короля сприймаються як такі, що до вподоби богу. У Марокко після сходження на трон у 1999 р. Мохаммада VI почалися реформи: у школі поліції викладають права людини; жінки принаймні на папері отримали рівні з чоловіками права; управління здійснюється відповідно до закону і передбачається, що захищає права громадян. Проте королівська влада не втратила жодної з традиційних прерогатив, що належали алаїтській династії. Король залишається головою віруючих, його персона священна і недоторканна, він править і керує. Уряд, у якому представлені майже всі політичні течії країни, за винятком ісламістів і лівих, виконує накази короля.

Між тим періодичні підйоми активності ісламістів спостерігаються і в цій країні. У 70—80-ті роки в Марокко пожвавилися різного роду ісламістські організації — "Група Мухаммеда", "Священне товариство Зейтуні", "Асоціація ісламської молоді". Але ісламістам не вдалося досягти вагомої ролі в політичному житті. Королівська влада перехопила ініціативу і не дозволила використати проти себе іслам. Водночас була розгорнута судова кампанія проти "Асоціації ісламської молоді" у 1984 р. і групою "Кігібад бадр" у 1985 р.

Основним підґрунтям ісламістської активності залишаються соціально-економічні проблеми. І сьогодні 20% марокканців живуть за межею бідності, на 1 євро на добу. Залишається високим показник безробіття — 20% міського дієздатного населення, переважно молоді [10]. Опитування після здійснення терактів у Касабланці 16 травня 2003 р. показали, що 2/3 марокканців основною причиною тероризму назвали бідність [11]. Ісламізм дуже швидко став поширюватися при новому монарху через активізацію реформ модернізаційного змісту і певну невизначеність позиції монарха у ставленні до ісламістів. Навесні 2000 р. був організований ісламістами похід на Касабланку проти проекту реформ щодо статусу жінок, який тоді розглядався урядом А. Юсуфі. Розслідування, здійснені владою, показали існування марокканського як поміркованого ісламізму в особі передусім Асоціації Аль-Адль валь-Іхсан і Партії справедливості й розвитку, так і більш небезпечних рухів,

які складаються з бійців, які діяли свого часу в Афганістані й Боснії. Перші арешти відбулися в 2002 р. Але справжня непримирна боротьба влади проти ісламістів розпочалася після терактів у Касабланці 16 травня 2003 р., коли Мохаммад VI наказав "покінчити з примиренством". Після цього 4 500 підозрюваних були затримані, 2000 з них предстали перед судом і трохи більше тисячі були засуджені. Палац також заборонив діяльність інших ісламістських рухів. Єдиною легальною ісламістською силою залишили Партію справедливості й розвитку. Вона навіть взяла участь у виборах до місцевих органів влади у вересні 2003 р. За словами однієї з наближених до короля осіб: "Не виключено, що одного дня Мохаммад VI буде правити в союзі з Партією справедливості й розвитку, якщо вона продемонструє свою здатність бути партією уряду" [12].

Король також визначив як пріоритет впровадження відкритого й толерантного ісламу та боротьбу проти екстремістських рухів. Крім того, Мохаммед VI, як вищий релігійний авторитет країни, оголосив про свій намір протистояти наступу "культурних іноземних ритуалів на марокканські традиції". Під такими монарх мав на увазі ваххабізм і підкреслив належність королівства до малікітської школи. Результатом такої політики стали нові ініціативи. Одна з них стосується фетви (релігійно-богословська настанова, яка видається релігійним авторитетом і є обов'язковою для виконання). Тепер у Марокко фетви можуть бути видані лише спеціальною комісією, яка створена за рішенням Вищої ради улемів, яку очолює король. Друге нововведення — започаткування радіотрансляцій Коранічного радіо, яке буде знайомити слухачів з орієнтацією Марокко в релігійній сфері, поширювати ідеї толерантності й відкритості. Нова станція вже набуває популярності, і влада сподівається, що вона стане серйозним конкурентом касетам, які розповсюджуються на чорному ринку, і захищатиме населення від впливу ісламізму. Крім того, влада Марокко намагається показати західним партнерам та іншим країнам арабомусульманського світу, що повага до ісламу й власних цінностей може уживатися з модернізацією.

Зараз ця країна має найбільш стабільні серед країн Магрибу політичні умови. Ісламістські угруповання не користуються

суттєвим впливом і підтримкою. Прояви ісламського екстремізму в Марокко здійснюються, як правило, не марокканцями за походженням і мають на меті дестабілізацію режиму через атаки проти іноземних туристів або по об'єктах, які мають символічне для влади значення. Швидше за все така тактика обрана через неможливість укорінитися в країні. Вплив у Марокко "Вищої ради ісламського руху Марокко", яка знаходиться за кордоном, виявляється на рівні люмпенів, безробітних і жителів бідних приміських кварталів, а теракти зовнішніх фундаменталістських сил лише підтверджують слабкість власного ісламського елемента. Придушення ісламістських рухів у зародку разом із стабільним економічним становищем Марокко слугує захистом від ісламістських виступів. Новий монарх вимагає більшої результативності роботи органів влади у питанні покращання соціально-економічного становища населення: "не гігантських трюків, а реального покращання долі співгромадян". На 2007 р. заплановано забезпечення питною водою 90% сільського населення, тоді як на 2001 р. нею забезпечено лише 37%. Розпочаті проекти розбудови інфраструктури, зокрема, освоєння портової зони Танжеру з залученням іноземних інвестицій.

Політика використання ісламу для зміцнення влади режиму здійснювалася лівійським лідером М. Каддафі. Він один із перших серед арабських та африканських керівників почав використовувати політичний іслам для поширення власного впливу. Створене з цією метою в 1972 р. товариство "Ісламський заклик" наповнило африканські країни ісламськими групами, філантропічними ісламськими організаціями, літературою відповідного змісту, щоб допомогти мусульманам континенту "у боротьбі за встановлення ісламського способу життя". М. Каддафі підтримав туніську "Ан-Нахда", дав притулок марокканським фундаменталістам і членам ХАМАС, відкрито підтримав фундаменталістів Алжиру. Проте в Лівії існує власний ісламістський рух, який має розгалужену структуру й антиурядове спрямування. У 1995 р. опорні пункти фундаменталістів були знайдені в Бенгазі, Ель-Бейді, Дерні, Тобруці, де внаслідок сутичок загинуло близько 20 екстремістів. Сприятливий ґрунт для поширення фундаменталістських ідей у Лівії —

складні економічні умови, викликані тривалим ембарго країни з боку світового співтовариства. І щодо власних фундаменталістів, М. Каддафі веде непримиренну боротьбу: він посадив до в'язниць лівійських ісламістів, чинить безкомпромісний опір їхнім антиурядовим задумам.

Ґрунт для фундаменталізму існує і в Мавританії. Не дивлячись на низький рівень урбанізації й поверховий характер ісламу, його створюють сильні почуття соціальної нерівності та неспокійні в ісламістському відношенні сусіди. За оцінками спостерігачів, у 90-ті роки в Мавританії діяло близько 200 ісламських організацій. У 1991—1994 рр. ісламістські організації проводили активну роботу серед населення: розподіляли продукти харчування серед бідних, організовували навчання дітей шкільного віку, вели антиурядову пропаганду, у тому числі й серед негроїдного населення, яке зазнавало дискримінації з боку влади. У 1993 р. екстреміст Хабіб ульд-Мухаммед здійснив невдалий замах на членів мавританського уряду під час концерту в Нуакшоті. У 1994 р. члени "Організації мавританського джихаду" й "Організації мавританських мусульман" здійснили спробу державного перевороту.

У відповідь влада провела широку кампанію, спрямовану на деполітизацію ісламу: було заарештовано близько сотні активістів фундаменталістського руху, діяльність ісламських організацій і культурних центрів була зупинена, радикальні проповідники й викладачі вузів усунені з посад. Реальне стабільне політичне становище в країні забезпечується спиранням влади на силові структури, частину відданих службовців і вождів племен, а в умовах зростаючого незадоволення урядом через невирішеність внутрішніх проблем можливість політичного реваншу ісламістів залишається високою.

Певною мірою сучасне становище ісламістів є тупиковим: вони неспроможні силою взяти владу, вони важко змінюють своє ставлення до влади й політичних процедур. Особливо це стосується рядових членів організацій. Проте, здається, і ісламісти вбачають у зміні тактики в бік відмови від насилля вихід із тупикової ситуації. У 1999 р. "Аль-Гаама аль-Ісламія", найпотужніша радикальна ісламістська організація Єгипту, оголосила про припинення збройної боротьби. Відомою є спроба молодих

активістів асоціації "Братів-мусульман" на чолі з Абул Ула Маді створити нову політичну партію "Аль-Васат". Васатісти вважали згубною ісламістську тактику насилля, і, як вихід, пропонують прийняти принципи ліберальної політики, щоб через поступові, навіть повільні реформи рухатись у бік ісламського рішення, ніж втрачати підтримку населення, залишаючись на позиціях непримиренної боротьби з владою [13]. У середині 90-х рр. єгипетські ісламісти почали заводити судові справи проти заборон, накладених урядом, і виграли їх. Тільки 1996 р. ісламісти Єгипту подали більше 50 судових позивів [14]. У 90-ті роки шейх Юсеф ель-Бахрі домігся скасування урядової заборони носити чадру в школі та виграв ряд інших процесів щодо змісту реклами та її відповідності до норм ісламської моралі. Так ісламістам законним шляхом вдається досягти того, чого не вдалося за десятиліття збройного протистояння владі [15].

Влада Єгипту в свою чергу намагається поліпшити політичний клімат у країні та йде на певні пом'якшення режиму. Так у жовтні 2003 р. було скасовано суди держбезпеки, рішення яких неможливо було оскаржити в касаційному суді і які затверджувалися президентом. У 2003 р. був звільнений за станом здоров'я один з учасників вбивства президента А. Садата Карам Зонді, який відбував довічне ув'язнення.

Усе частіше ісламісти повертаються до питання ісламізації суспільства, а не ісламізації держави насильницькими методами. Таку справу полегшує політика держави, яка в останні десятиліття взяла іслам на озброєння, чим сприяла зростанню релігійної свідомості в населення. Держава стала признавати офіційне мусульманське духовництво, створювати державні ісламські університети, впроваджувати принципи шаріату в судову систему. Так в Єгипті парламент прийняв поправку 1988 р. до конституції, за якою шаріат визнається головним джерелом законодавства. Алжир переписав сімейний кодекс, прийнявши ісламські принципи розлучення й опіки над дітьми. В уряді при президенті Л. Зеруалі в 1996 р. працювали два представники ісламістської ХАМАС, в уряді 1997 р. — ісламістська "Рух суспільства за мир" (РСМ) (колишня ХАМАС) отримала 7 міністерських портфелів [16]. У 1999 р. на виборах президента Алжиру ісламістські організації РСМ

та "Ан-Нахда" підтримали колишнього лідера Фронту національного визволення А. Бутефліка, який і переміг. Як бачимо, конструктивна політична співпраця нової влади й ісламістських сил має позитивний досвід.

При всій різноманітності методів боротьби із фундаменталістами, які використовують світські режими, остаточної перемоги дістати не може жодна сторона. Успіх, як доводить практика, відносний і тимчасовий. Ісламістський рух існує всюди, де є носії ісламського способу мислення. Сучасні тенденції глобального розвитку не тільки дають ісламістам нові приводи для звинувачень влади й світових потуг, нові позанациональні об'єкти боротьби, що зближує ісламістів різних країн і підсилює їхню інтеграцію. Відповіддю на це з боку правлячих режимів стало посилення взаємодії для ефективного опору таким тенденціям. Для країн Північної Африки це є особливо показовим. Так у квітні 1998 р. у Каїрі була підписана міжарабська угода "Про боротьбу з тероризмом". Єгипет ініціює активізацію міжарабської взаємодії у боротьбі з тероризмом у рамках Ліги арабських держав для нейтралізації мережі закордонних єгипетських радикальних угруповань. Особливо активним є співробітництво в цій галузі з Алжиром, Тунісом, Йорданією і Саудівською Аравією [17]. Аналогічні ініціативи реалізує Алжир. 13 жовтня 2004 р. у столиці Алжиру відкрився Африканський науково-дослідницький центр з проблем тероризму (Саерт), який офіційно залежить від Африканського Союзу, але водночас щедро фінансується США. Саерт — четвертий центр такого спрямування після Нью-Йоркського для захисту Америки, Віденського — для Європи, Куала Лумпурського — для Азії. Завдяки відкриттю такого центру, за словами його засновників, держави Африканського континенту тепер прилучилися до світового співтовариства в боротьбі з тероризмом на їхньому континенті. Представник держдепартаменту США К. Блек зазначив, зокрема, що США вже фінансує план допомоги державам Сахеля, зокрема, Алжиру в поліпшенні контролю за кордонами [18].

Основними каталізаторами ісламістської активності, як доводять останні три десятиліття, є такі головні фактори: по-перше, специфіка ісламу, який глибоко вкорінений у свідомість і

спосіб життя мусульман як на побутовому, так і на суспільному рівні, що робить природним існування ісламської за характером опозиції. По-друге, загострення соціально-економічних проблем, які великою мірою пов'язані з прорахунками щодо шляхів і методів модернізації країн і підштовхують суспільно активну частину населення (як правило, освічену й безробітну молодь) до пошуку альтернативи в звичних ісламських формах. По-третє, зовнішньополітичний і зовнішньоекономічний фактори все більш впливові в останні роки, коли розвиток світової економіки веде до консервації підлеглого становища арабських, зокрема, країн і робить їх об'єктом неоколоніалістської експансії з боку розвинених країн. За таких умов говорити про можливість придушення ісламізму, перемоги над ним або його остаточного викорінення не варто. Сукупність факторів, що впливають на логіку розвитку ісламізму, вимагає комплексного підходу до вирішення проблеми. Якщо до останнього часу в зв'язку з цим був актуальним досвід традиційних монархій Перської затоки, Марокко, Йорданії, які змогли поєднати політику вибіркової модернізації зі збереженням мусульманської ідентичності суспільств, то в сучасних умовах, коли каталізатором ісламістської активності та відносно благополучних в економічному сенсі суспільств стає зовнішній тиск з боку неісламських країн, завдання держави щодо забезпечення політичної стабільності й громадянського миру ускладнюється і виходить за межі її впливу на процеси. Влада опиняється перед вибором: або стати на бік захисту національних інтересів (така можливість практично відсутня в порівнянні з потужністю світових держав і капіталів) і тим самим фактично об'єднатися з ісламістами на одній платформі, або скоритися зовнішньому тиску і в черговий раз ініціювати спалах ісламського радикалізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Ghadbian N.* Democratization and the Islamist challenge in the Arab world. — Boulder (Col.). — Oxford: Westview press. — 1997. — 15. — 171 p.
2. *Voll Y.O.* Sultans, saints and presidents: the Islamic community and the state in North Africa // Islam, democracy and the state in North Africa. — 1997. — P. 1—16.

3. Ражбадинов М.З. Политика Египта в отношении исламистских движений (1990-е) // Восток. — 2004. — №4. — С. 117.
4. *Jeune Afrique*. — 1994. — №1758. — P. 28.
5. *Le Figaro*. — 1995. — 29 mai. — P. 6.
6. *Le Monde diplomatique*. — 1995. — №495. — Avril. — P. 23.
7. *Jeune Afrique*. — 1994. — №1757. — P. 5.
8. *Le Figaro*. — 1995. — P. 3.
9. *Arab and democracy* // *J.of democracy*. — Wash., 2000. — Vol. 11, №3. — P. 72.
10. *Dominique Lagarde*. Maroc: le quinquennat du roi // *L'express*. — 2004. — 2 août. — P. 26.
11. *Ibid.* — P. 26.
12. *Ibid.* — P. 27.
13. *Arab and democracy* // *J.of democracy*. — Wash., 2000. — Vol. 11, №3. — P. 84.
14. *Компас*. — 1997. — №41. — С. 79.
15. *Там же*. — С. 75.
16. *Куприн А.* Долгое противостояние // *Азия и Африка сегодня*. — 2004. — №4. — С. 25.
17. *Камлевская Я.* Пример успешного противодействия терроризму // *Азия и Африка сегодня*. — 2004. — №8. — С. 10.
18. *L'express*. — 2004. — 25 octobre. — P. 38.

В. Гура, доктор історичних наук, професор,
Інститут світової економіки
і міжнародних відносин НАН України

ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ, ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ТА СУСПІЛЬНИЙ ПРОГРЕС У КРАЇНАХ СУБСАХАРСЬКОЇ АФРИКИ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПРОДУКТИВНОЇ СУМІСНОСТІ

Зародившись у XVI ст., сучасна євроатлантична цивілізація продовжувала виокремлювати і вдосконалювати свою культурну програму в одній із Великих Вісєвих Цивілізацій — Християнсько-Європейській. Модифікація та конкретизація цієї програми в епоху Відродження і Великих Революцій (англійської, французької, американської) мали результатом те, що маргінальна колись ідеологія, яка складалася з набору нових інтерпретацій світу, висувається в центр соціально-політичного життя суспільства. Такий процес професор Єврейського університету (Єрусалим) Ш. Айзенштадт визначає як "Другий

Вісєвий Вік, у рамках котрого формується особлива культурна, політична й інституціональна програма, що розповсюджується потім по всьому світові, включаючи всі вісєві цивілізації, а також довісєві та невісєві цивілізації" [1].

Таким чином, визначальною ознакою формування сучасного глобалізаційного феномена стала еволюція й активна експансія в планетарних масштабах нового цивілізаційного явища з його європейського ядра шляхом асиметричної взаємодії з незхідними цивілізаціями. Воно, по суті, і зумовило, "першу хвилю сучасної глобалізації, що досягла на кінець XX ст. безпрецедентних масштабів" [2].

Усєсвітнє розповсюдження домінуючої цивілізації з усєю гостротою поставило питання про перспективи уніфікації сучасного світу, гегемонії в ньому трансформованої Вісєвої Цивілізації, "модернізацію" й "конвергенцію" історичних доль народів планети на засадах західного суспільства.

"Цивілізаційна спрямовуюча", якою держави світ-системного ядра "обдарували" Африку на момент надання народам континенту політичної незалежності, зводилася до розповсюдження тут "західної універсальної традиції" щодо розбудови економічної, політичної, ідеологічної, культурної сфер життя суспільства, підвалин державності, основних прав і свобод людини тощо, започаткувавши, таким чином, хронічний конфлікт як між "традиційними" та "сучасними" частинами цих суспільств, так і між країнами африканської периферії та світ-системного ядра.

Не випадково французька африканістика К. Кокері-Вудрович вбачає проблеми нинішніх африканських держав не в наслідках "передачі влади" на момент деколонізації, а в її витоках. На її думку, незалежно від ідеологічної орієнтації африканських країн, стиля управління економікою, політичної системи та ін. державна влада в сучасній Африці успадкована від колоніального минулого. Як зазначає французький фахівець, сучасна африканська держава є прямим нащадком колоніального минулого, і у неї фактично немає вибору шляху економічного розвитку — шлях цей визначений попередньою історією [3].

Якщо на Заході формування націй, держав і політичних систем проходило більш-менш синхронно і на середину XX ст. склалися сталі національні держави та спільноти з усвідомленим